

**ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Ю. ФЕДЬКОВИЧА**

На правах рукопису

ПОП Юрій Іванович

**ІДЕЙНИЙ РОЗВИТОК ЧЕСЬКОГО РОБІТНИЧОГО
РУХУ В КІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
(1890 - 1918 РОКІІ)**

07.00.02 - Всесвітня історія

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Чернівці-1996

00752447 (Т)

В 37.122

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного інституту

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор
Гранчак Іван Михайлович

доктор історичних наук, професор
Кукурудзяк Микола Григорович

провідний науковий співробітник
Інституту слов'янознавства і балканістики РАН, доктор історичних наук
Желіцкі Бела Йосипович

Провідна організація - Львівський державний університет
ім. І. Франка

Захист відбудеться 21. березня 1997 р. о 10 годині на
засідданні спеціалізованої вченої ради Д 07.01.02 в
Чернівецькому державному університеті ім Ю. Федьковича за
адресою:

274000, м. Чернівці, вул. Кафедральна, 2 (корпус 14) .

З дисертацією можна ознайомитись в Науковій бібліотеці
Чернівецького державного університету (274000, м. Чернівці,
вул. Лесі Українки, 23).

Автореферат розіслано 19. лютого 1997 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради

І.В. Жалоба

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми Історія вивчення ідейних течій у робітничому русі на рубежі століть сьогодні стає все більш актуальною. Це зв'язано насамперед з розкриттям суспільної думки, відкиданням партійних та ідеологічних догм. Адже якраз сьогодні відкривається перед дослідниками чимало раніше заборонених тем, тем, які вважалися неактуальними або навіть ворожими робітничому класові. Якщо ж дослідник підходить до них з точки зору об'єктивності, історизму і правдивості, то виявляється чимало цікавого в співставленні з сьогоденням. Одним із таких питань, на наш погляд, є питання історії чеського робітничого руху, його ідейно-політичного розвитку в кінці XIX - на початку XX століття. Якраз тоді виникли нові течії і напрями, формувалися концепції суспільного розвитку, які і сьогодні є актуальними для правдивого висвітлення чеської історії, історії робітничого і національно-визвольного руху. Якраз концепції рубежу століть і викликають сьогодні живий інтерес у істориків, філософів, політологів. Вони можуть у якійсь мірі допомогти у виробленні суспільно-політичної та економічної концепції у посткомуністичному суспільстві.

Природно, що ідейний розвиток чеського робітничого руху розглядатиметься в тісному взаємозв'язку з розвитком робітничого руху в Австро-Угорщині, з діяльністю його лідерів у Другому Інтернаціоналі, на фоні активізації пролетарських виступів, широкого розмаху національно-визвольної боротьби в кінці XIX - на початку XX ст. в монархії Габсбургів. Разом з тим, в документах, діяльності партій, груп та окремих відомих діячів поряд з позитивними моментами мали місце серйозні прорахунки й упущення. Слід підкреслити, що для нас важливий якби історичний досвід - і позитивний, і негативний. Вивчення досвіду важливе не тільки для вироблення більш глибокого погляду на хід суспільного розвитку, для виявлення його закономірностей і складностей взаємодії різних тенденцій. Актуальність поглиблені розробки історії чеського робітничого руху, особливо його ідейного розвитку періоду рубежу двох століть - XIX і XX, викликана також не-

обхідності диктанді білих плям в чеській історії, які створювалися свідомо догматиками марксистсько-ленінської історіографії більш як за 40 років її функціонування в колишній ЧСФР. Якраз тут догматизм мислення, партійність та ідеологія зробили чи не найбільш негативний вплив, виробився певний стереотип "дослідника-марксиста", для якого головним було не об'єктивне висвітлення дійсної картини чеської історії, а в угоду партійним функціонерам показувати цю картину в кривому дзеркалі, роблячи вигляд, що вона вірна.

Хронологічні рамки дослідження - кінець XIX - початок XX ст., це важливий період в історії чеського робітничого руху, коли в непростій ситуації, у взаємних дискусіях різних напрямків, груп і партій вироблялися тактичні і стратегічні установки відповідно до ситуації в монархії Габсбургів, відбувся перехід від ідеї ареформованої, демократичної, федералізованої Австро-Угорщини до необхідності утворення незалежної Чехословацької держави в роки першої світової війни.

Територіальні рамки дослідження - Чеські землі як колишня складова частина Австро-Угорщини, її західної частини - Ціслейтанії. Вони займали провідне місце в економіці монархії, процент жителів, що займалися найманою працею, був тут найвищим (57%) по відношенню до всього активного населення. Масовий робітничий рух сприяв утворенню робітничих партій та організацій, провідні позиції серед яких займала Чехослав'янська соціал-демократична робітнича партія.

Стан наукового дослідження теми. На розвиток радянської історіографії теми, яка нас цікавить, впливали різні фактори: труднощі в засвоєнні першоджерел, робіт відомих діячів робітничого руху Ціслейтанії. І все-таки основний фактор, який обумовив значні прогалини в об'єктивному висвітленні складної картини розвитку робітничого руху в Австро-Угорщині, в тому числі і в Чеських землях, зв'язаний, на наш погляд, з іншими побічними обставинами. Так звана політична досвідність разом з ідеологічними конструкціями серйозним чином, можливо в більшій мірі, ніж при вивченні інших історичних проблем, гальмували наукові розробки.

В українській історичній літературі до цих пір немає спеціальних праць, які безпосередньо присвячені дейному розвитку чеського робітничого руху на рубежі віків. Хоча

окремі аспекти цієї проблеми в різній мірі так чи інакше зачіпалися рядом російських істориків. При цьому слід підкреслити, що переважна більшість із них вивчали вищезазначані питання в дусі встановлених марксистських догм, класового та партійного принципів. І як результат - в загальних монографічних дослідженнях, працях таких авторів, як Е.Рубінштейн, Я.В.Шмераль, С.Овнанян, В.Швейцер, цілому ряді статей вивчалися перш за все економічні проблеми і класова боротьба, а ідейний розвиток робітничого руху, який зачіпався, то в звичайній догматичній схемі. А це означало, що позитивно оцінювались ті лідери чи течії або партії, які заявляли про вірність марксистсько-ленінському і пролетарському інтернаціоналізму і негативно - які шукали нетрадиційні шляхи і методи досягнення поставленої мети і обов'язково враховували національні особливості своїх країн.

До питань які розглядались в подібному дусі належить і тема "Велика Жовтнева соціалістична революція і долі народів Чехословаччини". Вона належить до числа тих, які дали найбільшу по кількості літературу, але вивчення її було одностороннім. Акцент робився переважно на революціонізуючу сторону впливу Жовтня. Роль же Жовтневої буржуазно-демократичної революції виявилась не тільки применшеною, але і деякі її досягнення були переведені в актив Жовтня (що виявилось, наприклад, в надзвичайно спрощеному питанні про надання незалежності Польщі). Матеріали про негативне ставлення до наслідків Жовтневого перевороту зі сторони різних класів і політичних партій Чеських земель практично ігнорувались дослідниками. В цілому не отримало достатньої основи пояснення причин посилення і зміцнення реформізму в європейському, а тому числі і чеському, робітничому русі, з одного боку і бажання буржуазних політиків до соціального реформаторства, з іншого боку, а, мабуть, якраз той факт, що соціал-реформізм і буржуазне реформаторство пішли в 1917-1920 рр., хоча і часом, не зустріч один одному, став однією із основ переборення кризи капіталістичної системи фактором, який сприяв її подальшому саморозвитку (і далеко не в гіршу сторону з точки зору розвитку цивілізації).

Природно, що і чехословацька буржуазна історіографія міжвоєнного періоду мало урахувала аспекти дослідження ін-

тань чеського робітничого руху кінця ХІХ- початку ХХ століття, на формування ідейних течій та їх стратегічні та тактичні установки.

Головною тенденцією післявоєнної історичної науки в Чехословаччині було витіснення традиційних буржуазних напрямків і шкіл, яке в певні періоди часу набирало необґрунтовано рішучий і безкомпромісний характер, і постійне розширення впливу марксистської методології. На цьому шляху мали місце і різні крайності в оцінці спадщини і результатів прогресивної буржуазної історіографії, і догматичне пізнавальних принципів марксистської методології. Все це не могло не відобразитись на історіографії Чехословаччини.

Результати, досягнуті чехословацькою історіографією у вивченні соціально-економічної та революційної тематики, є значними. Разом з тим, перебільшена увага до даної тематики привела до односторонності у висвітленні розвитку суспільства на різних етапах, нав'язуванню і поширенню догматизованих оцінок важливих проблем минулого; ідеологізації підходів до подій нової і новітньої історії, викривленню реального пізнавального процесу. Спроби перебороти встановлені обмеження в 60-70-х роках зустріли сильний опір офіційних кіл, викликали незадоволення і навіть протест у професійному науковому середовищі.

Неправомірним виявилась і підвищена увага до дослідження революційної боротьби перш за все робітничого класу, ігноруючи при цьому роль інших суспільних кіл у революційній боротьбі на різних етапах розвитку.

На чехословацьку історіографію ідейного розвитку чеського робітничого руху на рубежі століть впливали політичні та ідеологічні фактори. Тут ми бачимо посилення впливу політичних установок, які орієнтували вчені на тлумачення історичних проблем в стержні політики, зверненої в минуле. При всій різноманітності думок домінувала уява, що соціал-демократія - прислужниця капіталістів і що КПЧ - єдиною революційною партією, яка захищала інтереси народу. В кривому дзеркалі зображалось розташування сил у міжнародній соціал-демократії, досвід будівництва партії більшовиків оцінювався як єдино вірний, мало враховувалась специфіка Австро-Угорщини і в тому числі Чеських земель, замовчувались

або перекручувались теоретичні установки революційних партій і лідерів, давалась їм спрощена, вигідна партійній пропаганді оцінка. В партійному будівництві зразком для істориків був досвід будівництва партії більшовиків В.І.Леніним. Але якщо сумніви недопустимі, то немає і розвитку науки.

Як відомо, переборення схем і догм, породжених класовою, партійною ідеологією почалося тільки в середині 80-х років, але і то боявко. До цих пір немає розгорнутого, цілісного дослідження про специфічно чеський шлях до соціалізму, про внесок Ф.Модрачека в цю проблему. Автори більше уваги приділяли дослідженню діяльності В.Шмерала, залишаючи в стороні той момент, що якраз він, Шмераль, сприйняв марксизм, як догму, яка не вимагає оновлення. Без сумніву, його діяльність багатогрanna, прагнення до єдності робітничого руху - щире, але він, на жаль, не зміг побачити нових явищ у робітничому русі, необхідності зв'єднання революційної боротьби з реформами і ряд інших.

Дотримуючись методологічного принципу історизму, дослідники в той же час не можуть абстрагуватися від життя, нагромадженого за минулі десятиліття соціального досвіду. Таким чином, при оцінці ідейного розвитку чеського робітничого руху в кінці XIX - на початку XX ст., революційного і реформістського напрямків, завдань, які стояли перед пролетаріатом, соціал-демократією, іншими робітничими партіями і організаціями, важливо враховувати не тільки об'єктивно історичне полотно минулого, але і реальність сучасного світу, новітні тенденції розвитку інтернаціонального робітничого руху й всієї цивілізації.

В 60-і роки під час короткочасного посплинного періоду "Правької весни" виходить ряд досліджень, в яких автори намагалися більш об'єктивно підійти до висвітлення ряду проблем чеського робітничого руху. Так, в-під пера Зденека Шолле, автора ряду книг з історії чеського робітничого руху, написаних в позиції офіціозу, виходять публікації з проблем націоналізму та інтернаціоналізму в робітничому русі Австро-Угорщини - "Соціал-демократія в Габсбурзькій монархії і чеське питання" (Генновер, 1966-1967) (Solle Z. Die Sozialdemokratie in der Habsburger Monarchie und die

tschechische Frage. //Archiv für Sozialgeschichte. - Hannover, 1966-1967. -Bd. VI-VII.//), "Чеська соціал-демократія між націоналізмом і інтернаціоналізмом" (Ганновер, 1969) (Šolle Z. Die tschechische Sozialdemokratie zwischen Nationalismus und Internationalismus. //Archiv für Sozialgeschichte. - Hannover, 1969. - Bd IX.), "Соціалістичний робітничий рух і чеське питання. 1846-1918 (Прага, 1969) (Šolle Z. Socialistické dělnické hnutí a česká otázka 1848-1918. - Praha, 1969.). Описуючи позиції керівництва обох партій - загальноавстрійської та чехослав'янської соціал-демократичних партій - З.Шолле відзначає, що, неважками на вираз у підходах до національних проблем, основними принципами функціонування австрійської соціал-демократії були "національна самостійність і міжнародна солідарність", відкидаючи тим самим різкий поділ на націоналістів та інтернаціоналістів. Цей принцип стає пануючим після реорганізації партії на принципах національної автономії в 1897 році.

З-під пера відомого чехословацького історика З.Карніка в 1968 р. у Празі виходить монографія "Соціалісти на роздоріжжі. Габсбург, Масарик або Шмераль" (Karník Z. Socialisté na rozcestí. Habsburg, Masaryk či Šmeral? - Praha, 1968). Розглядаючи в широкому спектрі переважно з традиційних позицій чеський національно-визвольний і робітничий рух, періоду першої світової війни, автор поряд з іншими точками зору відстоює і таку: Росія, підписавши Брестський мир 1918 р., кинула напризволяще чеський національно-визвольний рух і тому він пішов на зближення з Заходом. Навряд чи можна сьогодні погодитися з такою точкою зору.

Ряд своїх досліджень з чехословацької історії XIX - початку XX р. присвятив О.Урбан. Найбільш ґрунтовна з них монографія "Чеське суспільство 1848-1918", видана у Празі в 1982 р. (Urban O. Česká společnost 1848-1918. - Praha, 1982). В ній автор висвітлює майже весь комплекс проблем розвитку чеського суспільства у вказаний період. Опираючись на документи, багаточисельні архівні матеріали, праці відомих політичних діячів того часу, в тому числі і лідерів робітничих партій, автор проаналізував тактичні й програмні установки різних партій, організацій, окремих осіб на різних

етапах даного періоду чеської історії, показав форми й методи боротьби за національну незалежність виключно до проголошення Чехословацької республіки в 1918 р. Він перший дає нову, позитивну оцінку процесу федералізації австрійської соціал-демократичної партії в 1897 р., в цілому ряді моментів, особливо в оцінках національних проблем Австро-Угорщини відходить від традиційних, задогматизованих оцінок тих чи інших подій чехословацької історії 1848-1918 років.

Відомий чехословацький історик Я.Колейка присвятив ряд своїх праць національним проблемам в Центральній та Південно-Східній Європі, а також питанням чеського робітничого руху. В монографії "Національні програми для Центральної та Південно-Східної Європи. Із історії соціалістичної теорії національного питання. 1847-1917. Від Маркса до Леніна. (Брно, 1971) (Kolejka J. Národnostní programy pro střední a jihovýchodní Evropu. Z dějin socialistické teorie národnostní otázky. 1847-1917. Od Marxe k Leninovi. - Брно, 1971). З ній він аналізує національні проблеми та проекти їх рішень для Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX - початку XX ст. З певною долею критичності автор аналізує позицію Маркса і Леніна в національному питанні, піддає сумніву і навіть критиці ряд їх висновків і тверджень. В інших дослідженнях Я.Колейка вивчає розвиток чеського робітничого руху на початку XX ст. та причини його розколу напередодні першої світової війни, аналізує теоретичні погляди К.Реннера в першу чергу в національного питання та причини розколу в чеському робітничому русі на початку XX ст.

О.Кодедова в своїх працях "Народний рух і відгуки на першу російську революцію в Чеських землях в 1905-1907 рр." (Прага, 1960) (Kodědová O. Lidové hnutí a ohlas první ruské revoluce v českých zemích v letech 1905-1907. - Praha, 1960) та "Розвиток організаційної структури соціал демократії в Чеських землях у 90-х роках XIX століття" (Прага, 1964) (Kodědová O. Vývoj organizační struktury sociální demokracie v českých zemích v 90 letech 19. století // Sborník historiků. - Praha, 1964. - sv. 12.) аналізує проблеми розвитку соціал-демократичної партії в чеських землях в 90-х роках XIX ст. та масові виступи трудящих Чехії під впливом

російської революції 1905-1907 рр. Основні питання, висвітлені в традиційному партійно-класовому дусі, а питання організації і функціонування партії оцінені негативно, так як не співпадають з концепцією "партії нового типу" В.І.Леніна, вважає автор.

Питання діяльності чеської національно-соціальної партії в кінці XIX - на початку XX ст. досліджує Й.Гарна в невеличкому нарисі "Критика ідеології і програми чеського національного соціалізму" (Прага, 1968) (Hájna J. Kritika ideologie a programu českého národního socialismu. - Praha, 1968). Давши в цілому вірну картину процесу становлення цієї чеської робітничої партії, автор все-таки її програмні установки, стратегію і тактику оцінює в класових, партійних позицій, які ставили її фактично в один ряд з чеськими буржуазними партіями. Безперечно, такі оцінки сьогодні не можуть вважатись вірними і об'єктивними. В загальних рисах події чеської історії періоду першої світової війни розглядає Ю.Кржіжек у монографії "Виникнення Чехословаччини" (Прага, 1978 р.) (Křížek J. Vznik Československa. - Praha, 1978). Р.Воглгемутова у праці "Нарис історії чеського анархістського руху в 1900-1914 рр." (Прага, 1971) (Wohlgemuthova R. Příspěvek k dějinám českého anarchistického hnutí v letech 1900-1914. - Praha, 1971) досить широко досліджує анархістський рух в Чеських землях на початку XX ст., показує його плюси та мінуси.

Заслужовує на увагу монографія В.Крала "Виникнення Чехословаської Республіки" (Прага, 1985) (Kral V. Vznik ČSR. - Praha, 1985), в якій автор висвітлює питання національно-визвольної боротьби чеського народу та проблеми робітничого руху в роки першої світової війни. В.Крал використав цілий ряд архівних матеріалів, досліджень своїх попередників, робіт політичних діячів того часу і спробував дещо по-новому оцінити ряд історичних моментів, дає критичну оцінку ряду висновків із дослідження З.Карніка. І все-таки в цілому автор залишається на старих позиціях в оцінці тих суспільних процесів, які проходили в чеському політичному таборі в роки першої світової війни, включаючи і робітничий рух.

Із праць, які вийшли у 80-х роках, найбільшу зацікав-

ленність виявляють монографічні дослідження Я. Галандауера. Одна із них "Від Хайнфельда до виникнення КПЧ. Чеський робітничий рух в 1889-1921 рр." (Прага, 1986) (Galandaauer J., Od Heinfeldu ke vzniku KSC. Ceske delnicke hnutí v letech 1889-1921. - Praha, 1986). Це перша загальноюча праця з історії чеського робітничого руху кінця XIX - початку XX ст. аж до утворення КПЧ в 1921 році. Однак висновки і оцінки подій у ній традиційні в класовому і партійному дусі, хоча автор і спробував дещо по-новому подивитись на оцінку питання націоналізму та інтернаціоналізму в робітничому русі Австро-Угорщини. Друга його монографія "Виникнення Чехословачької республіки в 1918 році. Програми, проекти, перспективи." (Прага, 1988) (Galandaauer J. Vznik Československé Republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy. - Praha, 1988) присвячена чеській історії періоду першої світової війни. Об'єктом дослідження автора є насамперед ідейні проекти чеських політиків, включаючи соціал-демократів, реалізовані і нереалізовані, їх трансформація в роки першої світової війни. Галандауер аналізує різні проекти про класовий характер майбутньої чехословачької держави, розглядає питання про те, хто в цій державі буде мати політичну владу, якою буде її соціально-економічна структура, кордони, наскільки глибокими будуть економічні і соціальні реформи - вийдуть вони за рамки буржуазного ладу чи ні. Автор віддає належне Т.Г. Масарику як найбільш дальновидному чеському політику початку XX ст. Цінність монографії в широкому використанні архівних матеріалів, чимало з них включено в науковий обіг вперше. Але оцінка соціалістичних доктрин лідерів чеського робітничого руху залишилась традиційною, класово-партійною. А в книзі "Відгуки на Велику Жовтневу соціалістичну революцію в чеському суспільстві" (Прага, 1977) (Galandaauer J. Ohlas Velké Říjnové socialistické revoluce v české společnosti. - Praha, 1977) А. Галандауер практично повторює старі ідеологізовані штампи впливу Жовтневої революції на Чехословаччину. Ще одна тема дослідження Галандауера життя і революційна діяльність В. Шмершала. Її присвячено монографією "Югумір Шмерал 1890-1914" (Прага, 1981) (Galandaauer J. Vojtěch Šmeral 1890-1914. - Praha, 1981). Автор намагається об'єктивно по-

казати позитивне та недоліки в діяльності Шмерала, хоча в монографії помітний наголос, що Шмераль був найбільш послідовним революціонером в чеському робітничому русі.

Уже після краху комуністичного тоталітарного режиму в Чехословаччині група відомих чехословацьких істориків-дисидентів Е.Менцл, М.Гаєк, М.Отагал, Е.Кадлецова опублікували монографію "Роздоріжжя XX століття. Світло правди на білі плями в новітній історії" (Прага, 1990) (Menci V., Hajek M., Otahal M., Kadlecova E. Křízovatky 20 století. Světlo na bílá místa v nejnovějších dějinách. - Praha, 1990), де в загальних рисах розглядають з нових позицій стереотипні аспекти всесвітньої, в тому числі і чехословацької історії, включаючи і питання австрійського і чеського робітничого руху.

Політичний портрет Е.Крістана, відомого діяча словенського робітничого руху, одного із творців культурно-національної автономії подає нам у своїх наукових пошуках югославський історик Ф.Клопич. Це дві невеликі публікації: "Перший виступ Етбіна Крістана влітку 1898 року з теорією культурно-національної автономії" (Klopčič F. Prvi nastop Etbina Kristana za kulturno-narodnostno avtonomije leto 1898 // "Sodobnost". 1965, N. 1-2.) та "Ленін, Крістан і Реннер про культурно-національну автономію." (Белград-Котор, 1967) (Klopčič F. Lenin, Kristan a Renner o kulturni-narodnostno avtonomiji. - Beograd-Kotor, 1967) в яких він доводить, що була суттєва різниця між реформізмом К.Реннера і поглядами Е.Крістана.

Проблеми робітничого руху в Австро-Угорщині, історія австрійської соціал-демократичної робітничої партії знайшли своє відображення і в історіографії Австрії. Після другої світової війни об'єм досліджень збільшився, а тематика розширилась. В початку 70-х років Інститут історії робітничого руху ім. Л.Больцмана (м. Лінц, Австрія) публікує серію досліджень, присвячених діяльності партій і організацій австрійського пролетаріату. Книга, написана віденським істориком Раймундом Львом "Розпад "малого Інтернаціоналу". Національні конфлікти у робітничому русі старої Австрії (1899-1914)" (Відень, 1984) (Löw R. Der Zerfall der "kleinen Internationale". Nationalitätenkonflikte in der Arbeiterbewegung des alten Österreich (1899-1914). - Wien.

1984), входить в дану серію. Автор досліджує історію багатонаціонального робітничого руху монархії Габсбургів в період 1889-1914 рр. Відзначимо, що хоча автор показує неспроможність практичного вирішення національного питання лідерами багатонаціонального робітничого руху Подунайської імперії, все ж більшу долю вини за розкол він покладає на чеських соціал-демократів. Така точка зору навряд чи може бути визнана вірною. Адже в багатонаціональній імперії чехи були пригніченою меншістю, а їх дії стали наслідком великонімецької лінії керівництва держави, до якої пробували пристосуватись і яку розділяли лідери робітничої партії В.Адлер, О.Бауер, К.Реннер. Відсутність у них вірного підходу до законних вимог чехів викликало відповідну реакцію в чеських соціал-демократів. Природно, що ця обставина, пояснюючи природу сепаратизму, зовсім не виправдовується останнім. В той же час цілий ряд висновків Р.Льова співпадають з оцінками істориків-марксистів 80-х років.

Ще однією книгою із серії "Матеріали з робітничого руху" є книга австрійського політолога Ернста Ланценбека "Німецький миф. Карл Реннер і Отто Бауер про ідею і політику аншлюсу" (Відень, 1985) (Panczenböck E. Ein deutscher Traum. Die Anschlußidee und Anschlußpolitik bei Karl Renner und Otto Bauer. - Wien, 1985). Об'єктом свого наукового аналізу автор вибрав теоретичні розробки національного питання відомими діячами австрійської і міжнародної соціал-демократії Карлом Реннером і Отто Бауером, а також практичні зусилля, направлені на створення єдиної німецької держави, складовою частиною якої була б і Австрія. Хронологічні рамки дослідження - перші чотири десятиліття XX ст., тобто період кризи і розпаду Австро-Угорської монархії, а в 1918-1938 рр. - Першої Австрійської республіки. Нас цікавить перша частина роботи. Як вірно констатує автор, незважаючи на перші відмінності у баченні перспектив монархії, вони сходилися на тому, що національне питання було вирішено на шляху послідовної демократизації Австро-Угорщини і перетворення її в федеративну багатонаціональну державу. Однак час працював проти них, і монархія під впливом кризи років першої світової війни восени 1918 року розвалилася.

В загальних рисах питання австрійського робітничого ру-

ху досліджує ще один австрійський автор П.Пелінка, книга якого "Соціал-демократія в Австрії" (Відень, 1938) (Pelinka P. Sozialdemokratie in Österreich. - Wien, 1938) теж вийшла в згаданих нами серії Інституту історії робітничого руху ім. Л.Вольцмана м. Лінц. Слід підкреслити, що переважна більшість австрійських істориків, зв'язаних так чи інакше з Інститутом історії робітничого руху ім. Л.Вольцмана відносяться до ліберального, близького до марксистського напрямку.

Ряд істориків досліджують теорію і практику австромарксизму - впливової течії в австрійському і міжнародному робітничому русі. Серед досліджень виділяється книга Н.Леєра "Між реформізмом і більшовизмом. Австромарксизм як теорія і практика" (Відень-Франкфурт-Цюрих, 1968) (Lezer N. Zwischen Reformismus und Bolschewismus. Der Austromarkismus als Theorie und Praxis. - Wien-Frankfurt-Zürich, 1968). З позицій об'єктивності і правди ми можемо зі всією справедливістю відзначити, що автор ще в 60-х роках критично віднісся до ленінських проєктів вирішення національного питання, співставляючи їх з проєктами австромарксистів. Н.Леєр вбачав в СРСР не державу рівноправних народів, а тоталітарну імперію під керівництвом КПРС. Разом з тим автор справедливо відзначає, що і австромарксистські проєкти вирішення національного питання в монархії Габсбургів були приречені на невдачу. Обставини початку XX ст. визначили розпад імперії, а не її реорганізацію в федерацію рівноправних народів.

З аналізу історії робітничого руху Подунайської імперії від з'яву соціал-демократичної партії в Хайнфельді до середини 30-х років XX ст. П.Кулеман досліджує теоретичні твердження австромарксистів, їх плюси і мінуси, а тому числі і в національному питанні в роботі "Приклад австромарксизму. Соціал-демократичний робітничий рух в Австрії від Хайнфельда до диктатури Дольфуса" (Гамбург, 1979) (Kuleman P. Am Beispiel des Austromarkismus. Sozialdemokratische Arbeiterbewegung in Österreich vom Heinfeld bis zur Dollfus-Diktatur. - Hamburg, 1979). Головну причину невдач автор бачить у тому, що життя пішло далі їх теоретичних тверджень, ставка на єдину німецьку державу в центрі Європи

була приречена на невдачу.

Значна увага робітничому рухові в Австро-Угорщині приділяється німецьким істориком Г.Моммзенном, відомим спеціалістом з цих проблем. В 60-70-х роках він опублікував дві монографії. Перша із них "Соціал-демократія і національні проблеми в Габсбурзькій багатонаціональній імперії" (Відень, 1963) (Mommson H. Die Sozialdemokratie und Nationalitätsfrage in habsburgischen Vielvölkerstaat. - Wien, 1963. - Bd. 1) безпосередньо присвячена проблемам робітничого руху. Автор подає глибокий аналіз національних проблем Австро-Угорщини та ставлення до них керівництва австрійської робітничої партії. І все це дається на фоні масового робітничого руху. Моммзен робить спробу виявити причини кривих робітничого руху в кінці XIX - на початку XX ст. Автор вперше вводить в науковий обіг багато нових матеріалів із архіву австрійської соціал-демократичної партії. Його висновки в ряді випадків близькі до висновків істориків-марксистів 60-х років. Національні проблеми і робітничий рух - така тема наукових пошуків Моммзена в другій монографії "Робітничий рух і національне питання" (Геттінген, 1979) (Mommson H. Arbeiterbewegung und die Nationale Frage. - Göttingen, 1979).

Як видно із історіографічного огляду, у висвітленні даної проблематики пророблена значна робота, насамперед чехословацькими і австрійськими дослідниками. Але переважна більшість із них висвітлювали ряд питань з тих позицій, які були пануючими в марксистській та ліберальній історіографії. Таким чином, до цих пір в чехословацькій, не говорячи вже про колишню радянську історіографію, відсутня узагальнююча праця про ідейний розвиток чеського робітничого руху на рубежі століть, праця, написана з позицій об'єктивності, історизму та правдивості.

Мета і завдання дослідження. Метою даного дослідження є комплексне вивчення ідейного розвитку робітничого руху в Чеських землях в кінці XIX - на початку XX століття (1860-1918) на фоні масових виступів трудящих. Це обумовлює його предмет і об'єкт. **Предметом вивчення** - ідейний розвиток робітничого руху Чеських земель і перш за все робітничих партій та організацій протягом зазначеного періоду у тісному

вагомов'язну в розвитку робітничого руху Австро-Угорщині.

Об'єктом дослідження виступає комплекс документальних джерел і матеріалів, перш за все матеріалів з'їздів та конференцій робітничих партій і організацій, праць відомих діячів як чеського, так і австрійського робітничого руху.

Відповідно до поставленої мети, висувуються такі дослідницькі завдання:

- прослідкувати і розкрити на фоні масових виступів трудящих формування течій, груп і партій робітничого класу, розробку ними програмних, стратегічних і тактичних цілей боротьби;

- визначити місце національних проблем у програмах робітничих партій Австрії, в тому числі і з програмах робітничих партій Чеських земель, показати спроби керівництва робітничих партій розробити програми їх вирішення;

- визначити й дати вірну оцінку реорганізації соціал-демократичної партії на федеративних принципах в 1897 р. та її вплив на подальший розвиток самої партії;

- розкрити рушійні сили масового руху за загальне виборче право в Австро-Угорщині в 90-х роках XIX ст. та в перше десятиліття XX ст., показати результати виборів за новим виборчим законом 1907 р., причини успіхів соціал-демократії в них;

- проаналізувати процес формування соціал-демократичного парламентського клубу та роль його в розташуванні політичних сил в законодавчому органі країни;

- розкрити процес вироблення національної програми керівництвом Чехослав'янської соціал-демократичної робітничої партії на IX і X її з'їздах та дати її оцінку з точки зору розвитку політичних процесів у Австро-Угорщині перед першою світовою війною;

- простежити зміну в позиціях чеських політичних партій, в тому числі і робітничих, по відношенню до Австро-Угорської монархії та перспектив перетворення її в демократичну федерацію вільних народів в роки першої світової війни, та виявити причини невдачі соціал-демократичної програми вирішення національних проблем в монархії Габсбургів та вклучення робітничих партій в блок чеських буржуазних партій, які поставили своєю метою боротьбу за незалежну Че-

хословацьку республіку і добилися своєї мети в жовтні 1918 р.

Методологічними засадами дисертаційного дослідження є універсальні принципи науковості, історизму, об'єктивної істини. У процесі роботи використовувався проблемно-хронологічний метод аналізу з врахуванням економічної та суспільно-політичної специфіки даного регіону дослідження.

Відповідно до завдань і мети дослідження добиралися і аналізувалися відповідні **джерела**:

- протоколи та матеріали з'їздів загальноавстрійської та Чехослав'янської соціал-демократичних робітничих партій;

- протоколи з'їздів інших робітничих партій Чеських земель;

- матеріали ряду партійних та профспілкових конференцій і нарад;

- окремі документи Архіву зовнішньої політики Росії фондів Канцелярії та Посольство Відень;

- праці відомих діячів австрійського і чеського робітничого руху;

- матеріали преси, перш за все робітничої.

Матеріали протоколів з'їздів допомогли не тільки висвітлити ряд важливих проблем робітничого і національно-визвольного руху в монархії Габсбургів, але на цьому фоні дати аналіз внутріпартійних дискусій, допомогли показати позиції партійних лідерів при обговоренні проблем суспільно-політичного життя Австро-Угорщини.

У матеріалах профспілкових конференцій та нарад зафіксована зажива інформація, висновки, з якими виступали доповідачі, учасники дискусій з питань розвитку профспілкового руху в Дунайській імперії.

В архівних фондах міститься ряд цікавих даних з внутрішньої історії, економіки та суспільним рухам в багатонаціональній монархії Габсбургів.

Праці лідерів загально-австрійської та Чехослав'янської соціал-демократичних партій, інших робітничих партій Чеських земель дають можливість проаналізувати їх позиції з тих чи інших питань суспільно-політичного життя Австро-Угорщини, національних проблем та проблем робітничого і соціалістичного руху.

Значний фактичний матеріал про внутрішні проблеми мо

нарії Габсбургів, в тому числі і про національні проблеми та проблеми робітничого і соціалістичного руху зафіксувала робітнича преса: чеська - "Právo lidu" ("Право народу"), "Dělnické listy" ("Робітничі листки"), Rovnost ("Рівність"), німецька "Arbeiter - Zeitung" ("Робітнича газета").

Відсутність неопублікованих джерел вводяться в науковий обіг вперше.

Особистий внесок автора, що визначає наукову новизну даного дослідження, полягає в наступному:

- вперше здійснюється комплексне дослідження ідейного розвитку чеського робітничого і соціалістичного руху на рубежі ХІХ - ХХ століття;

- значно повніше аналізується стратегія і тактика чеських робітничих партій у боротьбі за загальне виборче право та за демократизацію суспільно-політичного життя в монархії Габсбургів;

- вперше досить повно аналізується процес федералізації Австрійської соціал-демократичної робітничої партії та вплив цього факту на подальший розвиток робітничого і соціалістичного руху в Дунайській імперії;

- вперше в такому обсязі висвітлено питання вироблення, прийняття та оцінку Брюннської програми в національного питання;

- вперше показано широке полотно ідейного розвитку чеського робітничого руху на початку ХХ століття, ідейну подімку у керівництві робітничих партій в питань суспільно-політичного життя Австро-Угорщини;

- значно повніше показано диференціацію в чеському робітничому русі в роки першої світової війни та перехід керівництва робітничих партій Чеських земель на позиції боротьби за створення незалежної Чехословачької держави.

У цілому новизна в дослідженні даної проблеми полягає ще й у нових наукових підходах, об'єктивній оцінці подій, виважених положеннях і висновках. Весь матеріал дисертації виконаний одноосібно автором.

На замітку виносяться такі положення:

- пролетаріат Чеських земель був основною силою, яка забезпечувала розвиток економіки. Процент жителів, що займалися найманою працею, був найвищим у монархії по відношенню до

всього активного населення;

- боротьба за загальне виборче право мала велике значення для робітничих і соціалістичних партій і організацій чеських земель, досягнення і невдачі так чи інакше впливали на ситуацію в монархії Габсбургів;

- національне питання було головним як у рядах робітничих партій, так і в суспільному житті Австро-Угорщини в цілому. Вироблення претнів і програм його розв'язання повинно було принести мир для народів Дунайської імперії, єдність рядів багатонаціонального робітничого класу. Однак національного миру в монархії досягнуто не було;

- ідейний розвиток партій чеського пролетаріату необхідно розглядати в тісному взаємозв'язку з розвитком робітничого руху в Австро-Угорщині, в діяльності його лідерів у Другому Інтернаціоналі, на фоні активізації класової та національно визвольної боротьби в монархії Габсбургів;

- перша світова війна корінним чином змінила внутрішню ситуацію в Австро-Угорщині, її зовнішньополітичні позиції. Саме існування чеського народу було поставлено під загрозу. І на це змушені були реагувати лідери чеських робітничих і соціалістичних партій, у їх керівництві намітився перехід від ідеї збереження зреформованої, федералізованої, демократичної Австро-Угорщини до незалежної Чехословацької держави.

Теоретичне і практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що його положення і висновки можна використати в узагальнюючих працях по історії Чехії, чеського національно-визвольного і робітничого руху. Дисертація сприятиме об'єктивному висвітленню ідейного розвитку чеського робітничого руху в кінці XIX і на початку XX ст., допоможе викладачам зважити у більш глибокому і правдивому висвітленні цих проблем перед студентами.

Апробація роботи. Основні положення і висновки дисертації автор виклав на восьми науково-практичних конференціях (Чернівці, Москва, Львів, Ужгород, Ворошиловград, Одеса, Вінниця). Результати дослідження вислали у 22 публікаціях.

Підготував і надіслав до редакції дисертацію на тему: "Історія робітничого руху в Австро-Угорщині в кінці XIX і на початку XX ст."

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ.

Завдання, поставлені дисертантом, характер і зміст досліджуваної проблеми визначили структуру дисертації. Вона складається з вступу, трьох розділів, висновків, приміток, списку використаних джерел та літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми, її хронологічні і територіальні рамки, аналізуються історіографія і джерела, визначаються мета і завдання роботи, об'єкт, предмет і методологія дослідження, його наукова новизна, науково-теоретичне і практичне значення, формуються основні положення, що виносяться на вахист.

Перший розділ - "Робітничий і соціалістичний рух Чеських земель в 90-х роках XIX століття" - хронологічно охоплює період 90-х р. XIX ст. На самому початку розділу автор вважав за необхідне дати загальну характеристику економічного та соціально-політичного становища чеських земель в складі Ціслейтанії, розстановку класових сил у політичній боротьбі.

Робітничий клас Чеських земель і його партії в 90-х роках ставали в центрі політичних баталій в монархії Габсбургів. Пролетарські партії, в першу чергу, соціал-демократія, намагались розробити стратегію і тактику в цих бурхливих подіях. Для них, як і для всієї палітри політичних партій Чеських земель, найбільш гострою проблемою було національне питання, як, яким шляхом можливе досягнення національного миру в монархії Габсбургів. Однак, вірної відповіді на дане питання не було знайдено. Як лідери загальноавстрійської соціал-демократичної робітничої партії, так і їх чеські колеги недооцінювали роль національного питання в середині 90-х років, ставлячи на перше місце інтер-національну єдність пролетарських рядів. Якщо для німецьких лідерів партії взірцем була німецька соціал-демократія, то чехи, не бажаючи втратити авторитет серед власного народу, відстоювали коли вірно, а коли і ні власне національні інтереси. І так поступово складалось протистояння великонімецьких позицій австрійського керівництва та власне національно-го керівництва Чехослав'янської соціал-демократичної партії.

Всебічно аналізується в першому розділі боротьба за ши-

роки буржуазно-демократичні права в монархії і насамперед загальне виборче право. Ця боротьба перетворила робітничі партії в реальний фактор внутрішньополітичного життя держави, поставила їх на чолі масового революційного руху. І як результат - вперше в парламент було вибрано депутатів соціал-демократів. На першому ж засіданні парламенту вони виступили з заявою, направленою проти чеського державного права як знаряддя в руках чеської буржуазії. Аналіз матеріалів полеміки з цього питання в стінах парламенту і за його межами показує, якою запутаною була національна проблема в монархії Габсбургів. Державно-правова ідеологія була покликана утвердити принцип безперервності правового існування чеської держави в історичних кордонах земель чеської корони на протязі всього періоду розвитку під владою Габсбургів. По суті справи чеське державне історичне право було направлено на федералізацію Ціслейтанії проти централізаторської політики Відня. В цьому розумінні посилення на державне історичне право мало певну притягальну силу для значної частини чеського населення. Разом з тим воно передбачало проведення послідовної централізації чеських земель, в тому числі і тих областей, де проживало німецьке населення. Негативне ставлення депутатів соціал-демократів до державно-правової доктрини привело до гострої критики їх зі сторони буржуазних лідерів, консолідації й утворення ще однієї робітничої партії в Чеських землях - національно-соціальної В.Кюфача, яка не була реакційною і знаряддям у руках буржуазних партій, як писала про неї чехословацька і особливо радянська марксистська історіографія, а з самого початку встала на реформістський шлях в боротьбі за досягнення своїх цілей, а в національному питанні виступала за федералізацію Австро-Угорщини.

У розділі розкривається складний і багатоступінчастий шлях реорганізації партії на федеративних началах. Питання реорганізації партійної структури було поставлено самим життям, революційною боротьбою всіх націй і народностей монархії Габсбургів. Партії повинні були бути тісно зв'язані з національними загонами робітничого руху. Чеські соціал-демократи, які найактивніше виступали за створення самостійної чеської організації пролетаріату, в той же час рішуче висту-

пали за програмну єдність та інтернаціональне співробітництво з іншими робітничими партіями Ціслейтанії. Про це було підкреслено і на з'їзді Чехослав'янської соціал-демократії в Чеських Будейовицях 1893 р., на якому фактично було завершено процес організаційного оформлення Чехослав'янської соціал-демократичної робітничої партії.

Процес реорганізації партії був завершений на VI з'їзді загальноавстрійської соціал-демократичної робітничої партії в червні 1897 р. у Відні. Згідно прийнятого статуту соціал-демократія в Австрії перетворювалась у вільну федерацію національних соціал-демократичних партій, з'єднаних програмою і організаційною надбудовою як координаційний орган. Утворення шести самостійних соціал-демократичних партій довгий час розглядалось більшістю істориків-марксистів різних країн як розкол, який мав серйозні негативні наслідки, насамперед, для інтернаціональних дій соціал-демократів. При цьому для підтвердження своїх висновків приводять гостро критичні оцінки цього акту австрійського парткерівництва В.І.Леніним. Але варто відмітити, що ленінські оцінки завжди мали певну політичну направленість, а саме в даному випадку проти бундівців та польських соціал-демократів, які розділяли подібні погляди. Обстановка в Австрії мало бралась ним до уваги. Насправді, автономістська політика чеських соціал-демократів отримала широку підтримку в соціалістів Ціслейтанії. На думку її лідера В.Адлера новий принцип вів до "поглиблення інтернаціоналізму". Реорганізація партії відбулася на основі принципу повної рівноправності національних організацій по відношенню один до одного і віденського центру, зберігалась і програмна єдність. І якраз тому процес федералізації, здійснений в період кульмінації національної боротьби, розглядається зараз істориками як в цілому виключне і зрештою своєрідне вирішення питання" (О.Урбан і ін.). Але національні проблеми не зникли, услід за партією за національною ознакою були реорганізовані і профспілки. Ситуація ставала все складнішою і терміново вимагала розробки і прийняття конкретної національної програми соціал-демократичної партії.

Ще в середині 90-х років партійне керівництво було переконано в тому, що єдиним засобом досягнення національного

миру в Подунайській імперії буде введення загального виборчого права. Але 1897 рік переконав усіх у тому, що цього недостатньо і що потрібно в боротьбі за маси виробити власну національну програму. І тому в 1899 р. керівництво партії створило комісію по підготовці проекту програми. У розділі показано дискусію з даних питань між лідерами національних партій. В кінці кінців вийшли на ідеї федералізації Австрії. Глибокому аналізу піддано дискусію на в'їзді в Брно 1899 р., де обговорювались проекти територіального і персонального принципів вирішення національних проблем. Автором останнього був Е.Крістан, лідер Словенської соціал-демократичної партії. Після дискусії одноголосно був прийнятий компромісний проект, який базувався на територіальному принципі. Отже, Австрійська соціал-демократична робітничая партія, яка першою із партій II Інтернаціоналу прийняла програму з національного питання цим самим відкинула попередні твердження, що національне питання-це справа буржуазних партій і що воно буде автоматично вирішене з перемогою соціалізму. І § 1 програми проголошував: "Австрія повинна бути перетворена в демократичну багатонаціональну федеративну державу".

На протязі довгого часу в працях істориків-марксистів переважала різко негативна оцінка брннської програми, що відбулося з легкої руки Й.Сталіна. II, як правило, трактували як програму національно-культурної автономії і тому відносили до витоків австромарксистської теорії національно-культурної автономії і характеризували як прояв опортунізму, властивий австрійській соціал-демократії. Наостаток не так, про що переконуть нас свідчення сучасників - А.Есбеля, В.Шмерала, Л.Василевського, К.Келлеса-Крауса, які позитивно оцінили цей програмний документ австрійської соціал-демократії. Однак, незважаючи на прийняття програми з національного питання, керівництво Австрійської соціал-демократичної партії в подальшому перейшло на позиції культурно-національної автономії, творцями якої були К.Реннер і О.Бауер. Спільним у концепції Бауера і Реннера з національного питання була надія на те, що воно буде розв'язане на шляху повільної демократизації Австро-Угорщини. II перетворення в федеративну багатонаціональну державу. Обидва те-

ретики наївно думали, що пропорційне представництво різних народів імперії в парламенті вирішить проблему задоволення їх національних прагнень. Правда, Бауер і Реннер по-різному оцінювали перспективи німецькомовної частини населення Габсбургської імперії. Якщо Бауер чекав у віддаленій історичній перспективі відновлення єдиної німецької держави, а включенням у неї німецької Австрії, то Реннер передбачав, що німці повинні бути ведучим національним загоном збереженої і в майбутньому Австро-Угорської держави. Реннер був переконаний в тому, що якраз монархія, як надкласова і наднаціональна сила зможе пом'якшити протиріччя між окремими народами імперії, так і між її різними класами.

У чехословацькій і радянській марксистській історіографії, як правило, не бачили суттєвої різниці між поглядами обох австромарксистів: підхід, який вкоренився з легкої руки Сталіна і Леніна. Але слід відмітити, що трактовка Сталіним австромарксистських концепцій в національному питанні була достатньо легковажною, і це не дивно, якщо врахувати його занадто поверхове знайомство з працями Реннера і Бауера. Що ж стосується ленінських оцінок, то вони мали певну політичну направленість. Ленін використав критику праць теоретиків Австрійської соціал-демократичної робітничої партії для боротьби з тими противниками більшовизму в РСДРП, які здавалися йому аналогічними австрійським, насамперед з бундівцями. При цьому деякі нюанси австромарксистських поглядів відходили на другий план, поступаючись місцем критиці тих положень, які не завжди були для теоретиків австрійської соціал-демократичної робітничої партії головними.

Історія показала життєвдатність теорій, які розробляли-ся австромарксистськими. Різка критика праць Реннера і Бауера більшовиками не перешкодила їм в ряді випадків піти на практиці тим же шляхом. Союзний договір 1922 р. багато в чому нагадував схему "держави національностей", яка була запропонована Реннером і Бауером. Рада Союзу і Рада Національностей мали свій прототип в реннерівському двохпалатному парламенті. А от одна із центральних ідей австромарксистів - ідея паралельності процесів демократизації політичних структур і самовизначення націй, ніколи не здійснювалася в колишньому Радянському Союзі. Формально проголошена "неза-

дежність" колишніх союзних республік була фігмовим листком, яким комуністи прикривали найбільшу тоталітарну імперію світу, яка трималася виключно на терорі, військовій силі і диктаті КПРС. Історія винесла суворий вирок обох імперіям - Австро-Угорській у 1918 р., Союзу Радянських Соціалістичних Республік - у 1991 році. Завнали краху як програма австромарксистів, так і практичні дії більшовиків-ленінців. Досвід XX століття показує, що народи хочуть бути господарями в своєму домі, відкидаючи при цьому всілякі форми національного гніту.

Другий розділ: "Ідейні течії в чеському робітничому русі на початку XX століття". Початок XX століття приніс нове піднесення революційної боротьби в монархії Габсбургів. Причинами його були загострення соціальних і національних протиріч в країні та революція 1905-1907 рр. у Росії. Ріст впливу і авторитету соціал-демократичної партії. Так, якщо в 1904 р. кількість організацій Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії складала 440, то на кінець 1906 р. їх було вже 1917. Кількість членів партії досягла 100000 чоловік. Головною вимогою учасників виступів була вимога загального виборчого права. Уряд відступив, і новий виборчий закон був прийнятий парламентом у січні 1907 р. На виборах у травні соціал-демократи завоювали четвертину всіх депутатських місць у парламенті - 87 і створили соціал-демократичний депутатський клуб. Але у зв'язку з тим, що ні одна політична партія, ні один міжпартійний або міжнаціональний коаліційний блок не отримав вирішальної більшості, рейхсрат як і раніше залишався непрацездатним, обструкції там продовжувались. Втрачається віра в парламент як знаряддя вирішення національних конфліктів.

На початку XX ст. чеські робітничі партії, насамперед, соціал-демократична і національно-соціальна, як і всі партії Другого Інтернаціоналу, не були єдиними, в першу чергу ідейно. В партіях верх беруть представники реформістських концепцій, близьких до реформістської моделі суспільного розвитку в Масарика, встановлюються контакти між чеськими реалістами і соціал-демократами, проводяться спільні акції, перш за все у боротьбі за загальне виборче право.

Впливовою течією в обох партіях був ревізіонізм. Велику

увагу приділено аналізу концепцій, представника ревізіонізму у Чехослов'янській соціал-демократичній партії Ф.Модрачека. З самого початку він виступив як відомий реформатор у розумінні завдань і лінії партії, піддав гострій критиці односторонність марксизму, який, на його думку, схильний виводити весь суспільний розвиток прямо і безпосередньо із економічних відносин, підкреслюючи, що не тільки матеріальні, але і ідеальні інтереси визначають поведінку людини. Можливо, Модрачек критикував не стільки Маркса, скільки тих, що пізніше недіалектично і догматично інтерпретував його. Думка цікава і не позбавлена серйозних основ, якщо врахувати, скільки людей називали себе марксистами, будучи насправді чистими догматиками. Модрачек поставив під сумнів головну тезу тодішньої марксистської концепції переходу до соціалізму - про загострення і поглиблення протиріч в процесі розвитку капіталізму, про розв'язання конфлікту шляхом ліквідації буржуазії в ході класової боротьби і соціальної революції. За широко поширеною формулою про поглиблення протиріч капіталізму і неминучість його загибелі він спробував побачити суть амін, які відбуваються в буржуазному способі виробництва: виникнення засобів адаптації капіталізму до нових, більш високих економічних умов, прогресуюче суспільне виробництво і т.д. Піддав критиці марксизм як штучну конструкцію, яка не має аналогів в історії соціалізму. Модрачек обґрунтував на основі природничих наук еволюційний метод розвитку людського суспільства як найбільш сприятливий, повільний і без непередбачуваних стрибків.

В постановці всіх цих та інших питань і полягає історична заслуга Бернштейна, Модрачека та їх послідовників. Вони зафіксували явну невідповідність між тим, чого слід чекати, виходячи із основних посилок теорії Маркса і тим, що реально адійснивалось, виіривало в сучасному суспільному процесі. Але рішення, які вони пропонували, виявились майже повсюдно неконструктивними. Не випадково їх критика і поправки до теорії марксизму були зустрінуті різко негативно більшістю лідерів соціал-демократії. Але моральне засудження їх поглядів і політичне неприйняття доктрини реформізму завжди переважувало в тактичних міркуваннях: і ході гострої полеміки відкидалися самі процеси, поставлені Бернштейном,

Модрачеком, вони ще не встали перед більшістю соціал-демократичних ідеологів тих років, які чекали революційного краху капіталізму. Разом з тим у полеміці з ревізіоністами чітко проявились найрізноманітніші підходи до їхніх ідей - від послідовного неприйняття, заперечення їх, до апологетичного вихваляння.

Оцінюючи марксистську полеміку з ідеями Бернштейна, реакцію на теоретичні висновки Модрачека в рядах Австрійської і Чехослов'янської соціал-демократичних партій слід мати на увазі, що головні теоретики партій Другого Інтернаціоналу обмежились в своїй критиці прямим протиставленням відомих положень вчення Маркса поглядам ревізіоністів і фактично не ставили питання про спростування ревізіоністських тез з позицій творчого розвитку марксизму стосовно до нових тенденцій суспільно-політичного і господарського життя кінця XIX - початку XX століття. В цьому проявилась певна обмеженість, догматичність критики ревізіонізму. І як результат формування такої особливості їх мислення, як "ортодоксія", яка орієнтувала лідерів Другого Інтернаціоналу в першу чергу на "підтвердження" новими фактами відомих положень марксизму, а не на творчу розробку марксистської теорії у відповідності з умовами нової епохи, в яку вступив капіталізм на рубежі XIX-XX століть.

Звичайно, висновки Модрачека, як і висновки Бернштейна, у більшості випадків були результатом абстрактного теоретизування. Важко уявити собі, щоб багато їхніх передбачень могли бути реалізовані на переломі століть без певних внутрішніх і зовнішніх імпульсів. Але в загальному контексті соціалістичної думки Модрачеку слід віддати належне його місце.

Протилежним робітничим лідером, теоретиком соціал-демократичної партії був В.Шмераль. Широкий патріот, прихильник єдності робітничого руху в Австро-Угорщині, інтернаціоналіст, він сприйняв марксизм як догму, яка не потребує корекції, а тим більше оновлення. Віру в неминучість краху капіталізму і торжество соціалізму в результаті соціалістичної революції намагався привнести в ряди робітничого класу і його партії. З цією метою піддав гострій критиці опортунізм, реформізм і ревізіонізм у керівництві партій, вірив у тор-

жество марксизму. Трагедія Шмерала була в тому, що він не побачив нових явищ суспільно-економічного і політичного розвитку капіталістичного суспільства, його надія на торжество марксистських ідеалів не суджено було здійснитися. Його догматизм і ортодоксія стали результатом поверхового погляду на суспільні процеси. У національному питанні Шмераль, як і Модрачек та інші керівники партії, стояв на позиціях перетворення Австро-Угорщини в демократичну федерацію вільних націй.

Ще один конфлікт, який розгортався між чеським і австрійським парткерівництвом, було питання шкіл для чеської національної меншості у Відні. Гострі дискусії в цього питання відбулися на партійних з'їздах, сторінках газет і журналів. Питання ставилося так: чи повинні бути відкриті в общині, де більшість німецького населення, а чехів меншість, школи з виключно чеською мовою викладання? Чеські соціал-демократи рішуче виступали за право національних шкіл для меншин. Німецькі ж товариші хоч і виступали за рівноправність чеської мови у Відні і Нижній Австрії, ставились з крайнім скептицизмом до чеських вимог, навпаки, ряд із них агітували за асиміляцію меншості більшістю як прогресивний історичний процес. Цей конфлікт засвідчив про посилення націоналізму в керівництві як Австрійської, так і Чехослов'янської соціал-демократичних партій. Чеський націоналізм був відповіддю на німецький шовінізм у цьому питанні і як результат - чехи ввели курс на подальше відособлення від австрійської партії, на національне розмежування і в інших робітничих організаціях, які де вважалися єдиними.

І першими тут стають профспілки, керовані соціал-демократами. Процес розмежування в них, як ми вже відзначили, почався ще в середині 90-х рр. XIX ст. був загальмований революційними виступами за загальне виборче право в 1905-1907 рр. А з 1907 р. профспілкове питання знову вийшло на перший план міжпартійних відносин в Цisleйтанії. Гостра полеміка з цих проблем розгорнулася на партійних з'їздах і конференціях обох партій, сторінках газет і журналів, питання було поставлене на ряді конгресів Другого Інтернаціоналу, а також міжнародних профспілкових конференцій. Чехи в центрі уваги поставили економічні питання: значна частина коштів

Чеських земель іде в розпорядження віденського центру. Лідери партії посилалися на федералізацію соціал-демократії як на приклад для профспілок.

Питання самостійності чеських профспілок викликало дискусію і розкол в самій Чехослов'янській соціал-демократичній партії, коли в 1910 р. на конференції в Брно делегати висловились проти національного поділу профспілок. Їх стали називати централістами на відміну від сепаратистів, прихильників поділу профспілок за національностями. На конференції функціонерів соціал-демократичної партії в Празі було схвалено ідею поділу профспілок і виключено із партії централістів в Брно. Виключені з партії утворили нову чеську соціал-демократичну партію (централісти), яка була оформлена на з'їзді в Брно в травні 1911 року і очолив її лідер остравських гірників Петр Цингр. Розкол у партії і профспілках стали реальністю. В подальшому за національною ознакою розколювались соціал-демократичний парламентський клуб, кооперативні, освітянські, спортивні та інші робітничі організації.

Таким виявився результат національних протиріч в партії та її організаціях. Чеські соціал-демократи були рівними по крайній мірі своїм німецьким партнерам в Австрії, що стосується сили і впливу в робітничих масах. Але було явно нереалістично, коли тішили себе надією на зміну відносин в загальноавстрійському парткерівництві. Єдина австрійська соціал-демократія фактично вже не існувала, був тільки єдиний федеративний орган, який все більше служив зовнішньому представництву, ніж внутрішнім потребам партії і це давало можливість в Адлеру та іншим віденським керівникам на міжнародних форумах говорити від імені всієї Австрійської соціал-демократичної партії.

Аналізуючи позиції обох партій, її керівництва у профспілковій суперечці, слід зазначити, що навряд чи можна вбачати в австрійській соціал-демократичній партії ідеальних представників і захисників інтернаціональних дій робітничого класу. Бесумнівно, що чеські представники не були більш або менш націоналістами, ніж їх австрійські товариші, і ці дві робітничі партії відрізнялись від інших партій Другого Інтернаціоналу тим, що на їх позиції впливали державні та національно-політичні відносини в Габсбургській монархії. Ці

відносини вступили в гостру кризу в 1910 р., і ця криза в 1914 р. стала загальною кризою Другого Інтернаціоналу.

Чехослав'янська соціал-демократична партія була складовою частиною загальноавстрійської соціал-демократичної робітничої партії. Її поступове організаційне відособлення не означало, що вона звільнилась від ідейного клімату всієї соціал-демократії в Австрії. Її важливість від ідейно-теоретичного рівня німецьких соціал-демократів була значною. Це особливо видно з того, що при формуванні своєї позиції з національного питання вони використовували спосіб аналізу, засоби аналізу, весь ідейно-теоретичний спектр від австро-німецької соціал-демократичної партії. Але використовували їх у своїй ситуації, яка була відмінною від ситуації німецьких соціал-демократів. Були представниками пригніченого народу. Перед ними не стояло питання Австрія чи Німеччина як перед німецькими соціал-демократами, а питання Австрія, але федералізована, демократична. Це особливо чітко простежується в дисертації, при виробленні ними власне чеської точки зору на вирішення національних проблем в монархії Габсбургів напередодні першої світової війни.

Національні проблеми Австро-Угорщини спеціально розглядали IX (1909 р.) і XI (1913 р.) з'їзди Чехослав'янської соціал-демократичної робітничої партії. З рефератами виступав Б.Шмераль і пропозиції, які в них були теоретично витікали із положень австромарксизму, національне питання вважалось питанням мови і культури, подібні були і рецепти його вирішення - культурна автономія в поєднанні персонального і територіального принципів. Хоча Шмераль не ввів у Реннера і Бауера ті деталі програми, які помітив німецький націоналізм, але теоретичні висхідні пункти були однакові і висновки дуже близькі. Обидва реферети викликали гостру дискусію на з'їзді, висловлювались діаметрально протилежні пропозиції, хоча висновки і рішення були прийняті однакові. Барто підкреслити ще один нюанс: реферати Шмерала не ставили за мету стати програмою реорганізації Австро-Угорщини, їх завдання вбачалось, насамперед, в тому, щоб зберегти єдність соціал-демократичної партії в Австрії, відвернути її національну девінтеграцію. Хоча в дійсності це була утопія, єдиної робітничої партії в Австрії вже не було і не могло

бути. Якщо ж оцінювати рішення в'їздів, то вони були вершинною лінією Чехослав'янської соціал-демократичної робітничої партії в національному питанні, яке, на їх думку, могло бути вирішене виключно в рамках Австро-Угорщини.

Політична проблематичність відкритого захисту Шмералем австрійської державної ідеї полягала в тому, що як пропаганда, вона не могла бути продуктивною. Чеська громадськість в переважній більшості своїй думала антиавстрійськи, вважала Австрію як державу чужу і пригнічуючу. Однак, не можна сказати, що цим самим виступала за негайний розпад Австро-Угорщини. Критика державних установ була все очевиднішою в агітації і пресі буржуазних і дрібнобуржуазних партій. Виступи Шмералі і резолюції в'їздів, складені на їх основі, не відповідали прагненням чеської громадськості. Шмераль відкрито захищав непопулярну політичну ідею, будучи впевненим у її правильності. Концепція Шмералі і його уявлення як про розвиток робітничого руху в монархії Габсбургів, так і про вирішення чеського питання не відповідали ситуації, яка була в робітничому русі і у всьому Європейському регіоні напередодні першої світової війни. Політична та ідейна поразка Шмералі в роки війни була наперед визначена його політичними установками до 1914 року і була в цілому закономірною.

Третій розділ: "Ідейний розвиток чеського робітничого руху в роки першої світової війни". Для Чехослав'янської соціал-демократичної робітничої партії перша світова війна означала політичну катастрофу. Ідея перетворення Австрії в демократичну федерацію націй потерпіла крах, а з нею потерпіла крах і політична лінія керівництва партії. В умовах жорсткого військового режиму партійне керівництво згорнуло політичні та економічні акції пролетаріату, намагаючись зберегти завоювання мирного часу. Ще жевріла надія на спільні антивоєнні акції з загальноавстрійським керівництвом, чи в рамках Другого Інтернаціоналу. Але ні перша ні друга не були втілені в життя. Спочатку австрійське парткерівництво, відкинувши пропозиції чехів, підтримало військові зусилля уряду, весною 1917 року провалилася спроба соціалістів на конференції в Стокгольмі відновити Другий Інтернаціонал.

Враховуючи внутрішні і зовнішні обставини, які склалися в Австрії в 1914-1916 роках, керівництво чехослав'янської

робітничої партії поступово включастися в єдиний блок чеських політичних партій. Цей процес був не простим, а переборення попередніх стереотипів проходило повільно. Це чітко показано в дисертації на прикладі проповідей і дій Б.Шмерала як керівника соціал-демократії. На його думку, чеська політика повинна була об'єднатися на базі лояльності до Австрії і цим самим зберегти чеську націю від переслідувань зі сторони австрійських властей. Шмераль закликав австро-німецьких соціал-демократів до політичного співробітництва з їх чеськими товаришами в боротьбі за демократизацію і національний мир в Подунайській імперії. Звичайно, і тут Шмераль проявив утопізм, віру в невідійсний вже ідею єдності "малого австрійського інтернаціоналу".

Восени 1916 р. прискорився процес зближення чеських політичних партій, результатом якого було створення Чеського союзу, який об'єднав депутатів рейхсрату, і Національного комітету як свого роду празького штабу чеської політики, зв'язуючої ланки між депутатами і партіями. Соціал-демократія стала складовою частиною Чеського Союзу, одним із його організаторів. Такий поворот у тактиці і стратегії робітничої партії Чехії чехословацькі історики вбачають у зміні обстановки в монархії і ходом воєнних дій, а також невдачею чесько-німецького робітничого зближення, в першу чергу керівництва робітничих партій. Отже, з утворенням Чеського союзу і Національного комітету виникла єдина організація практично всієї чеської політики, головною метою якої було почати "битву за Австрію", тобто дзвати відсіч античеській політиці правлячих класів монархії. Це повинно було бути досягнуто підкресленою лояльністю чеської політики по відношенню до імперії і династії, суцільно мирним шляхом.

Принципові зміни в програмі проекти чеської політики, в тому числі і соціал-демократії приніс 1917 р., рік все більшої переваги на фронтах військ Антанти та революційного руху в Росії. Перед політиками самим життям було поставлено питання: залишатися на попередніх позиціях або стати на ґрунт даних обставин. Час вимагав вироблення максимальної чеської програми, яка б враховувала національні вигоди чеського народу. Переговори по виробленню заяви проходили бурхливо висловлювалися різні думки представниками чеських

політичних партій. В кінці кінців текст заяви був узгоджений всіма депутатами. 30 травня 1917 р. в день відкриття рейхсрату в палаті депутатів Заяву чеських політичних партій зачитав голова Чеського союзу Ф.Станек. Хоча в Заяві підкреслювалась необхідність реформування монархії Габсбургів, перетворення її в союз вільних і рівноправних національних держав, вперше чеські політики допускали можливість об'єднання всіх віток чехословацької нації в демократичну Чехословацьку державу.

Яка реакція була в Ціслейтанії на Заяву 30 травня 1917 р. Династія, німецькі політичні партії оцінили її різко негативно, як відкрити спробу створення Чехословацької держави. Враховуючи, що Словаччина входила до складу Угорщини, правлячі кола останньої розділяли таку позицію. В той же час як лідери політичних партій вважали Заяву 30 травня як можливий компроміс з династією, трудящі маси чеських земель вбачали в ній вимогу створення негалежної чехословацької держави в її історичних кордонах.

Не бажаючи залишитися осторонь єдиної чеської політики, лідери Чехослав'янської соціал-демократичної партії підписали Заяву Чеського союзу від 30 травня і цим самим висловилися за утворення чеської держави в рамках Габсбургської монархії. Австро-Угорщина повинна була бути перетворена в федерацію національних держав, цим самим керівники соціал-демократії відступили від принципів культурно-національної автономії передвоєнних років. Партія відступила і від австро-марксистського підходу до національного питання і встала на ґрунт територіального принципу. Що ж стосується Заяви від 30 травня 1917 р., то вона відступила і від основ чеського історичного права тим, що вимагала включення до складу чеської держави і Словаччини, а це вже не мало нічого спільного з чеським історичним правом.

Під впливом все зростаючих антивоєнних виступів у Чехослав'янській соціал-демократичній партії іде процес розмежування сил, у керівництві формується національно-радикальна опозиція, головними представниками якої були лідери пльавенської крайової організації Г.Габрман і Л.Пік. Метою їх було переведення соціал-демократії в табір радикального націоналізму. Другою групою, яка стала називати себе ради-

кально-соціалістичною опозицією в керівництві партії була група уже відомого нам Ф.Модрачека. Її метою було не тільки критику довоєнної політичної лінії В.Шмерала, а і пропаганда своїх, суттєво відмінних поглядів на минуле, сучасне і можливе майбутнє чеського суспільства, а також процесів розвитку людського суспільства загалом. "Радикальні соціалісти", якщо оцінювати їх позиції в висвітлення XX ст., висловили чимало цінних, зрозумілих тільки сьогодні думок. Насамперед, вони не були вірні марксизму як доктрині. Їх лідер Модрачек категорично відкидав ідею революційного скинення існуючого ладу, поскільки не бачив ніяких причин для висновку про те, що організація виробництва і політична система, створені капіталізмом, можуть себе вичерпати в близькій історичній перспективі. Тим більш небезпечною уявляв собі він перспективу революційного виходу з війни, категорично виступав проти марксистського "державного соціалізму" як доктрини, яка, на його думку, в кінцевому рахунку приведе до диктатури, виступав проти усупільнення засобів виробництва як пропонував Маркс у свій час і захищав свій "лад соціалістичних кооператорів", де будуть рівні форми власності. Отже, протиріччя між Шмералем і Модрачком не обмежувались тактичними питаннями, а сягали в глибину теорії соціалізму, соціалізму свого, "чеського", де на основі синтезу демократії і соціалізму з центрі будуть кооперативні асоціації. Безперечно, його ідеям належало майбутнє, а в тогочасних умовах Австро-Угорщини навряд чи були умови їх реального здійснення. На подібних позиціях стояли одні із ідеологів національно-соціальної партії Е.Франке, брати Гейдлери і газета "Чеська демократія".

Характерно, що в статтях, що обґрунтовували соціалізм в чеській державі, найбільш часто висувувалося на катастрофічну ситуацію, викликану війною. Соціалізм уявлявся як захист нації від вагибелі, необхідність втручання держави в економіку обґрунтовувалась вищими національними інтересами. Отже, соціалізм був свого роду відповіддю на катастрофу війни і захист нації від егоїстичного капіталізму якимсь "удосконаленням воєнним соціалізмом", який зможе розвиватися і в післявоєнних умовах в незалежній чеській державі. Насправді ж, державна воєнна регламентація допомогла викачати останні

соки із економіки Габсбургської імперії, внаслідок чого остання змогла чотири роки вести виснажливу війну.

Якщо узагальнити все вищесказане, то можемо констатувати, що цільного теоретичного проекту переходу до соціалізму у соціал-демократії не було. Про соціалізм у майбутній чеській державі полемізували скоріше політично ніж теоретично. Голосування за соціалізм виражало стурбованість сучасним катастрофічним положенням і стремління до радикальних змін, але була відсутня конкретика. Лозунг соціалізму відстоювався соціал-демократами ще і тому, що вони цим могли виставити контраргумент національним радикалам. Коли останні посилено агітували за чеську незалежну державу з виключенням Словаччини відповідали їм соціал-демократичні публіцисти: "Чеська держава - так, але соціалістична!"

Концепції нереволюційного чеського соціалізму розроблені Модрачеком, Франке, Штерном, Стівіном, звичайно, не стали реальністю в незалежній чеській державі. В той час неможливість їх здійснення була очевидною. Але це не означає, що не мали ніякого значення. Вони були свідченням прагнень широких народних мас до радикальних змін, до ліквідації або корінному реформуванню капіталізму відповідального за війну і багаточисельні бідування трудящих. Крім того, вони являли собою альтернативу марксистському соціалізму як доктрині, послідовним прихильником якої був В.Шмераль.

Вплив Жовтневої соціалістичної революції в Росії на регіон Центральної і Південно-Східної Європи належить до числа тем, які мають значну історіографію. За традицією в радянській і чехословацькій марксистській історіографії, розглядалась головним чином позитивна, революціоністська сторона впливу Жовтневої революції на трудящих сусідніх країн. Але при такому підході революційна подія як би перестає бути дійсним явищем, якому вгідно діалектики, властиві протилежні риси, як позитивні, так і негативні. Між тим, останні також були діючими факторами, які при вивченні вищеназваної теми не можна скидати з рахунку.

Крім того, поряд з Радянською Росією на політичні процеси в Центральній і Південно-Східній Європі по-різному впливали і інші центри концентрованої політичної енергії, а саме західноєвропейський і північноамериканський, які

по-своєму переживали на рубежі 1910-1920 рр. суспільне оновлення. Принципово різні політичні системи Радянської Росії і буржуазних країн Заходу являли собою дві різні моделі державно-політичного устрою, які могли служити орієнтиром для країн Центральної і Південно-Східної Європи, які ставали самостійними державами. В Австрії Жовтнева революція впливала перш за все своєю мирною ініціативою та лозунгами національного визволення. Швидко посилювались антивоєнні настрої і соціальна радикалізація суспільства, що виявилось у збільшенні кількості страйків, демонстрацій і мітингів. Проходила поступова радикалізація поглядів у керівництві різних партій. Ідея утворення єдиної соціалістичної партії, з якою виступило керівництво національно-соціальної партії, після жовтневих подій в Росії не була здійснена, зате відбулася консолідація партійних сил у парламенті та здійснені зміни у керівництві Чеського союзу.

Війна, труднощі, які вона принесла трудящим, загрова, яка нависла на всією нацією, все це згладило протиріччя в чеському таборі. Буржуазія своєчасно включила в свою програму і соціальні лозунги: здійснення аграрної реформи, 8-годинного робочого дня, покращення системи соціального забезпечення і т.д. Буржуазним діям вдалося переконати широкі народні маси в тому, що соціальні проблеми будуть вирішені в завоюванням національної державності. І вони стали лідером народної революції, а реформістське керівництво соціал-демократії, особливо в чеських землях і Словаччині, в бажанням їй підкорилось. Ліві сили у робітничому русі регіону в силу своєї небагаточисельності та догматичності не змогли сформулювати своєчасно програму національного і соціального визволення.

Ще однією спробою організувати єдність дій робітничих партій напередодні вирішальних боїв за незалежну Чехословацьку державу було утворення 6 вересня 1918 року Соціалістичної ради як органу соціал-демократів і чеських соціалістів. Утворення цього органу було важливою подією в переддень розпаду Австро-Угорщини і утворення Чехословацької держави. Виник союз двох найсильніших політичних партій, які наживали себе соціалістичними і, безперечно, мали сильні позиції в середовищі робітничого класу. Все залежало від того,

чи буде Соціалістична рада допоміжним органом Національного комітету, чи виступить як орган в своєю самостійною політичною лінією. Подальші події показали, що, незважаючи на утворення Соціалістичної ради, керівництво обох робітничих партій вирішило діяти в рамках концепції вирішення чеського питання, яку розробили представники чеських буржуазних партій дома і за кордоном, тобто в єдиному національному фронті всіх чеських політичних партій. І ця тактика ніяк не зменшила авторитету робітничих партій серед широких народних мас. Ситуація диктувала такий крок.

Завершуючи аналіз програм, проєктів передвоєнної і воєнної пори чеської політики, слід констатувати, що вони відображали перехід від ідеалів Габсбургської монархії, які все далі відходили в минуле, до все більш ясної перспективи самостійної чехословацької держави, а також класову, соціальну, ідейну і політичну диференціацію чеського суспільства. Чехи і словаки стояли не тільки перед альтернативою - Габсбургська монархія чи самостійна чехословацька держава. Стояло, хоча і не перед всіма, і питання, якою буде чехословацька держава - капіталістичною чи соціалістичною. Як ми вже відзначали, соціалізм в майбутній чехословацькій державі залишався на рівні доктрини чи агітаційного лозунгу. Навпаки, відкриті прихильники і пропагандисти ліберального капіталізму як найбільш підходящої форми для майбутньої чехословацької держави мали одну неоспориму перевагу: їх плани були ясні і конкретні. Вони виступали за капіталізм і в його рамках провести необхідні соціальні реформи, яких вимагала загальна радикалізація суспільства. І коли 28 жовтня 1918 р. під впливом масових виступів трудящих ситуація в Австро-Угорщині стала загрозливою, Національний комітет діяв оперативно і рішуче, проголосивши утворення Чехословацької республіки. Їхні плани стали реальністю.

Таким чином, в жовтні 1918 р. виникла самостійна чехословацька держава, яка була проголошена і була за характером тріумфальною перемогою концепції Масарика і Антанти для вирішення чеського питання тріумфом не тільки тому, що за нею стояла зброя Антанти і чеська буржуазія дома і за кордоном, але і тому, що за цим стояв і народний рух, представниками якого були робітничі партії.

Чехословацька республіка утворилася в результаті народної революції, одночасної масової акції двох народів-чехів і словаків. В ході свого здійснення революція ліквідувала не тільки аристократичний гегемонізм, але і дух поліцейської системи, яка обмежувала демократію в інтересах широких народних мас. Ця революція ліквідувала монархо-бюрократичну владу і замінила її республікою, передбачала демократизацію суспільно-політичної системи. Все це дає нам право оцінювати її і як революцію демократичну. Але боротьба за соціальне визволення продовжувалась. Революція зробила дуже багато в даній ситуації. Чехи і словаки ставали суб'єктом європейської історії.

У висновках підбиті основні концептуальні положення і висновки комплексного дослідження проблеми.

1. Внутріполітична ситуація в Австро-Угорщині в кінці XIX - на початку XX століття була складною, тут взаємно перепліталися політичні, соціальні і національні проблеми. Важливим фактором політичного життя країни було функціонування масових робітничих партій, в першу чергу соціал-демократів, формується чеська національно-соціальна партія багатотисячні профспілкові, жіночі, молодіжні організації. Разом з тим, чеський робітничий рух був складовою частиною робітничого руху Австрії, який розвивався організаційно, політично і ідейно як єдине ціле, навіть якщо це ціле не було внутрішньо єдиним і однорідним. Одним із факторів, які кардинальним чином змінили умови діяльності соціалістів в австрійській частині монархії Габсбургів в кінці XIX століття, стала федералізація Соціал-демократичної робітничої партії Австрії в 1897 році. Вона відбулася на основі повної рівноправності національних організацій по відношенню один до одного і віденського центру, зберігалась і програмна єдність. І якраз тому процес федералізації, здійснений в період кульмінації національної боротьби розглядається зараз істориками як в цілому виключне і яскраве свого роду вирішення питання (О. Урбан).

В кінці XIX століття боротьба за широкі буржуазно-демократичні права і насамперед за загальне виборче право була одним із головних завдань, які вирішувала соціал-демократична партія в монархії Габсбургів. Ця боротьба спрянала то-

му, що партія значно розширила свій вплив в широких народних масах і могла об'єктивно сприяти демократизації країни. Реформізм став пануючою течією в робітничих партіях, профспілках Чехії.

2. Радикалізація дрібнобуржуазних кіл і особливо наступ масового соціалістичного руху з 90-х років XIX століття знову в усією гостротою поставили питання демократизації політичної системи, розв'язання національних проблем. І хоча умови початку XX століття суттєво відрізнялися від умов 60-70 років XIX століття громадська активність була ще вищою. Буржуазні та дрібнобуржуазні партії прагнули будь-що втримати в необхідних їм рамках масовий народний рух. Як в ідеологічній, так і в політичній точок зору, можливості маневру для буржуазних і дрібнобуржуазних партій ставали все ширшими в зв'язку і з змінами стратегії і тактики соціал-демократії. Керівництво соціал-демократичної та інших робітничих партій і організацій кінцеву мету - соціалізм - залишило на далеке майбутнє і фактично перетворилося у партію реформ. Соціал-демократія рішучим чином вела боротьбу за демократизацію політичної системи, однак не вважала цю боротьбу одним з основних етапів процесу глибоких соціальних змін даних суспільних відносин.

Перенесення центру ваги з ліберальних до буржуазно-демократичних тенденцій в кінці XIX - на початку XX століття є неваперечним фактом. Однак було б невірно не помічати, що певна демократизація чеського суспільства проходила в умовах гострої класової і соціальної напруги, функціонування анти-демократичних методів управління, посилення мілітаризму в країні. Діалектичним антиподом демократії було небезпечне наростання імперіалістичних тенденцій, які вже мали глобальний характер і переросли у світовий конфлікт.

3. Головною ж в Габсбурзькій імперії залишалася національна проблема, проблема мирного співіснування багатьох народів багатонаціональної держави. Ні одна із політичних партій не обминула її. Особливо глибоко розглядалася вона в документах австрійського і чеського робітничого руху. Тут для керівників робітничих партій і було чимало неясного. Вожді пролетаріату К. Маркс і Ф. Енгельс не признавали за національною ідеєю самостійного значення, підкоряючи її клас-

своїй боротьбі. Права націй на самовизначення своєї долі, на незалежність не існувало для вождів пролетаріату пова цією боротьбою і підкорялось її інтересам. Національно-визвольний рух у Європі оцінювався ними виключно з точки зору перспектив пролетарської революції, а народи, які повстали за національну незалежність відповідно розділялись на "революційні" і "контрреволюційні", які сприяють або перешкоджають (хай несвідомо) розгортанню класової боротьби в європейських країнах. Така точка зору поділялась багатьма лідерами австрійського і чеського робітничого руху, що ще більше заплютувало ситуацію у пролетарських організаціях. Першою спробою виробити самостійну пролетарську концепцію вирішення національного питання стала Брюнська програма СДРПА 1899 року. Партія виступила за вирішення національного питання в рамках існуючої держави на основі територіальної автономії. Ряд цінних ідей, вперше висловлених в Брюнській програмі, далі розроблених теоретиками австромарксизму О. Бауером і К. Реннером, зберігають свою цінність і сьогодні.

Знаходячись в ідейно-теоретичному відношенні під впливом австро-німецьких соціал-демократів, чеські їх товариші при формуванні своєї позиції з національного питання брали спосіб аналізу, шляхи вирішення його від останніх. Але була і своя особливість: перед ними не стояло питання - Австрія або Німеччина, а питання - Австрія федералізована, демократична, справедлива або Чеська держава. На позиції Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії перед першою світовою війною вплинула монолітність та безперервність чеської політики другої половини XIX - початку XX століття. Це була певна орієнтація на реформування монархії Габсбургів, виходячи із програмних чи тактичних причин в певні періоди історії. Тут "ідея чехословацької державності", а точніше кажучи "ідея чеської державності" була підкорена "ідеї австрійської держави" такою завжди була провідна ідея чеської політики чи то в класичному старочеському викладі 60-х років, в модифікованій ідеї молодочехів 90-х років, або соціал-демократичній ситуації в початку століття. Таким чином, цілий ряд факторів зовнішнього і внутрішнього характеру дозволяє розглядати 1900-1914 роки чеської історії як своєрідний етап, для якого характерні

спроби в умовах дії так званого народного парламенту схилити австрійський уряд до поступок чехам шляхом розширення місцевого самоврядування, широкого їх представництва у вищих ешелонах влади, намагання чеської буржуазії оволодіти механізмом управління. У цьому контексті широко декларована ідея про відродження суверенної чеської держави в рамках федералізованої, демократизованої Австро-Угорщини готувала ґрунт для подальшої боротьби за національну державність уже в роки першої світової війни.

4. Перша світова війна значно розширила діапазон чеської політики і відкрила для неї можливість не тільки винести національні проблеми на світовий форум, але і власними зусиллями сприяти перемові противників центральних держав і при їх підтримці відновити незалежність. З початком війни чеські політичні діячі постали перед складним вибором: спробувати вирішити "чеське питання" в рамках Австро-Угорщини, або виступити проти неї; як краще, виходячи із класових і інших міркувань зробити ставку на мінімальну програму - задовільнитися внутрішніми реформами імперії (автономією), або максимальну національно-визвольну програму, яка передбачала поділ імперії Габсбургів і створення власної держави. На протязі перших трьох років війни офіційне керівництво всіх чеських партій орієнтувалося на збереження Габсбургської монархії, але під впливом Лютневої революції в Росії в міжнародній ситуації виникли нові фактори, які заставили буржуазію слов'янських народів змінити своє ставлення до імперії і династії. Аналіз періоду першої світової війни допомагає краще зрозуміти основні тенденції розвитку національно-визвольного руху в Чехії як фактору, який сприяв краху дуалістичної монархії і привів до утворення незалежної Чехословацької Республіки. Досліджуючи розвиток чеської політики в роки війни, ми бачимо як чеська політика, буржуазна і соціалістична, реагувала на ситуацію, яка складалася в ті чи інші періоди часу. Ідейний розвиток 1914-1918 років, програми і проекти чеських політиків відображали перехід від ідеалів Габсбургської монархії до все більш ясної перспективи незалежної Чехословацької держави, а також класову, соціальну, ідейну і політичну диференціацію чеського суспільства.

5. В жовтні 1918 року виникла самостійна Чехословацька

держава, яка так як була утворена і якою була за характером була тріумфальною перемогою концепції Масарика і Антанти для вирішення чеського питання, тріумфом не тільки тому, що за нею стояла зброя Антанти, чеська буржуазія дома і за кордоном, але і тому що за цим стояв і народний рух, представниками якого були соціалістичні партії, за якими стояли два народи - чехи і словаки. Порівнюючи програми чеської буржуазної політики, чеське державне історичне право і висхідні положення австромарксистської програми соціал-демократичної робітничої партії чехословацькі історики задаються питанням, чому в роки першої світової війни перша програма виявилась набагато дієвішою ніж друга? Із всіх причин вони виділяють головну: чеське державне історичне право включало в себе вимогу утворення чеської держави і тому змогло стати основою при формуванні програмних цілей, які відповідали тенденціям історичного розвитку - розпаду Австро-Угорщини і виникнення національних держав. Навпроти, австромарксизм і зв'язані з ним документи Чехослав'янської соціал-демократичної робітничої партії не рахувались з утворенням незалежної чехословацької держави, а вимагали реформи існуючого, тобто Австро-Угорщини. І тому Чехослав'янська соціал-демократична партія виявилась невдатною розробити самостійну програму, виставити свою альтернативу політичної і соціальної реконструкції Центральної Європи і ввела програму, яка була розроблена на ґрунті буржуазної політики. Вона до останнього моменту залишалась на позиції переваг великого, єдиного економічного цілого в Центральній Європі.

Виникнення Чехословацької Республіки в результаті народної революції принесло чеському і словацькому народам бажану державну самостійність, але пануюче становище залишилось за буржуазією і завдання соціального виволокнення відсувалось на майбутнє. Не дивлячись на це, революція зробила дуже багато в даній ситуації. Чехи і словаки ставали суб'єктом європейської історії.

Основний зміст дисертації викладений у таких публікаціях автора:

1. Поп Ю.І. Чеський робітничий і соціалістичний рух в 90-х роках XIX століття. - Вінниця, 1996. - 24 с.
2. Поп Ю.І. Чеський робітничий рух на початку XX

століття (1900-1914 роки). - Вінниця, 1996. - 102 с.

3. Поп Ю.І. Ідейний розвиток чеського робітничого руху в роки першої світової війни. - Вінниця, 1996. - 95 с.

4. Поп Ю. І. Борьба марксизма против оппортунизма в чешском рабочем движении 70-80 годов XIX века. //Советское славяноведение. - 1989. - № 5. - с. 35-46.

5. Поп Ю.И. Австромарксизм и национальный вопрос в Австро-Венгрии. Депонована в ІНІСН АН СРСР м. Москва. № 1028. - 28.XI.1976 р. - 32 с.

6. Поп Ю.И. Чешское рабочее движение и пролетарский интернационализм (1871-1904 гг.). Депонована в ІНІСН АН СРСР м. Москва. № 22867. - 22.II.1988 р. - 41 с.

7. Поп Ю.И. Чешско-русские и словацко-русские связи в XIX - начале XX вв. в освещении чехословацких исторических журналов (1950-1973 гг.). Депонована в ІНІСН АН СРСР м. Москва. № 32878. - 22.II.1988 р. - 25 с.

8. Поп Ю.И. Великая Октябрьская социалистическая революция на страницах чехословацких исторических журналов (1950-1975 гг.) //Всесоюзная научно практическая конференция по проблеме "Великая Октябрьская социалистическая революция и освещение ее всемирно-исторического значения в преподавании общественных наук и исторических дисциплин в высшей педагогической школе" 13-15 сентября 1977 г. Тезисы докладов и сообщений. - Москва, -1977. - с. 64-66.

9. Поп Ю.И. Чешское буржуазно-либеральное движение в конце XIX - начале XX вв. // Условные вопросы советского славяноведения. Тезисы докладов и сообщений IX Всесоюзной научной конференции историков-славистов. 21-23 сентября 1982 г. - Ужгород. - 1982. - с. 190 -193.

10. Поп Ю.И. Русско-чешские и русско-словацкие революционные связи в XIX - начале XX вв. // Формирование и развитие исторических связей и сотрудничества братских социалистических стран. Тезисы докладов и сообщений республиканской научной конференции. 28-30 сентября 1983 г. - Львов, 1983. - с. 237-238.

11. Поп Ю.И. Чехослав'янская социал-демократическая рабочая партия и проекты решения национального вопроса в Австро-Венгрии в начале XX в. // XII Всесоюзная конференция историков славистов. "Основные направления историко-слависти-

ческих исследований и преподавание университетского курса по истории южных и западных славян на современном этапе." 25-27 января 1990 г. Тезисы докладов и сообщений. - Москва, 1990. - с. 205-206.

12. Поп Ю.И. Международное рабочее движение и национальный вопрос в конце XIX - начале XX вв. // Актуальные проблемы исследования и преподавания новой истории стран Западной Европы и Америки: Тезисы докладов и сообщений республиканской научно-методической конференции. 28-30 октября 1992 г. - Одесса, 1992. - с. 35-37.

13. Поп Ю.И. Ческий робітничий рух на початку XX ст. як складова частина міжнародного робітничого руху. // Тези доповідей загальної наукової конференції викладачів і студентів історичного факультету за 1994 рік. 10-15 лютого 1995 року. - Вінниця, 1995. - с. 21-22.

14. Bajcurova T. Velika Rijnova socialisticka revoluce v cecoslovenskeji historiografii. Реферат // Реферативний журнал. Общественные науки за рубежом. Серия 5. История. - 1978. - № 2. - с. 83-85.

15. Wohlgenutova R. Cestou k dřevnovskemu sjezdu 1878. Реферат // Реферативний журнал. Общественные науки за рубежом. Серия 5. История. 1979. - № 3. - с. 85-88.

16. Křížek J. Vznik Československa. Реферат // Реферативний журнал. Общественные науки за рубежом. Серия 5. История. 1979. - № 6. - с. 53-57.

17. Křížek J. Dělnické hnutí v Předlitavsku a některé problémy středoevropského vývoje do roku 1914. Реферат // Реферативний журнал. Общественные науки за рубежом. Серия 5. История. 1982. - № 5. - с. 28-30.

18. Galandauer J. Od Hainfeldu ke vzniku KSČ/ Česke dělnické hnutí v letech 1889-1921. Рецензия // Вопросы истории. - 1988. - № 11. - с. 177-178.

19. Galandauer J. Vznik Československe Republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy. Реферат // Реферативний журнал. Общественные науки за рубежом. Серия 5. История, 1989. - № 5. - с. 77-80.

20. Galandauer J. Vznik Československe Republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy. Реферат. // Новые книги за рубежом по общественным наукам 1989. - № 11. - с. 51-56.

21. Ferencuhova B. Soviëtske Rusko a Mala dohoda. K problematice medzinarodných vzťahov v Střednej Europe v rokoch 1917-1924. Реферат//Реферативный журнал. Общественные науки за рубежом. Серия Б. История, 1990. - № 1. - с. 76-78.

22. Mencl V., Hajek M., Otahal M., Kadlecova E. Křizovatky 20 století. Světlo na bílá místa v nejnovějších dějinách. Реферат // Реферативный журнал. Общественные науки за рубежом. Серия Б. История, 1991. - № 6. - с. 52-57.

Pop Yu.Iv.

"Ideological development of the Czech working-class movement at the end of the 19-th century and the begining of the 20-th century. (1890-1918)."

It is the Dissertation for the degree of doctor historical science, in manuscript, specialization 07.00.02 - Chernovtsi State University, Chernovtsi, 1996.

The complex of questions of ideological development of the Czech working-class movement of the end of the 19-th century and the begining of the 20-th century, which didn't find its treatment neither in Soviet nor in Ukrainian historiography, is investigated in this dissertation. It is emphasized, that the Czech working-class movement and its party were the constituent part of the All-Austrian social-democratic party and were under the influence of its tactical and strategical aim.

National problem was the main one of the internal life of the Gabsburg monarchy. The programs of its solution which were worked out by the leaders of both parties at the end of the 19th and the begining of the 20th centuries, and the main demand of which was to elevate Austrio-Hungary into a democratic federation of the nations, has been studied.

After the failure of the attempt to reform the monarchy, the leaders of all Czech working parties during the first World war joined the national fight front for the formation of the independent Czecho-Slovak republic.

Поп Ю.И. "Идейное развитие чешского рабочего движения в конце XIX - начале XX веков (1890-1918 гг)." Диссертация на

соискание ученой степени доктора исторических наук в виде рукописи по специальности 07.00.02 - Всеобщая история. Черновицкий госуниверситет, Черновцы, 1996.

Исследуются в комплексе вопросы идейного развития чешского рабочего движения на рубеже XIX-XX веков, которые не нашли своего освещения ни в советской, ни в украинской историографии. Подчеркнуто, что будучи составной частью общевосточной социал-демократической партии, чешское рабочее движение и его партия находились под влиянием ее тактических и стратегических установок.

Главным вопросом внутренней жизни монархии Габсбургов был национальный вопрос. Изучены программы его разрешения, разработанные руководством обеих партий в конце XIX - начале XX вв. и главным требованием в которых было - преобразование Австро-Венгрии в демократическую федерацию свободных народов.

Потерпев неудачу в попытках реформирования монархии, руководство всех чешских рабочих партий в годы первой мировой войны включилось в общенациональный фронт борьбы за образование независимой Чехословацкой республики.

Стержневі слова: робітничий клас, національне питання, національно-визвольний рух, робітничий рух, соціал-демократична партія, чеські землі, інтернаціоналізм, націоналізм.

Етн

Видрукувано з оригінал-макету
в лабораторії копіювального друку
Вінницького державного педагогічного
інституту

Вінниця, вул. Острозького 32

Зам. № 8 . Т. 100.

125066

AB 37.122
AB 37.122